

16 ЖИЛД

МУҲОКАМАТ УЛ-ЛУҒАТАЙН

МЕЗОН УЛ-АВЗОН

ТАРИХИ АНБИЁ ВА ҲУКАМО

ТАРИХИ МУЛУКИ АЖАМ

АРБАЪИН

СИРОЖ УЛ-МУСЛИМИН

МУНОЖОТ

РИСОЛАИ ТИЙР АНДОХТАН

МУҲОКАМАТ УЛ-ЛУҒАТАЙН

БИСМИЛЛОҲИР РАҲМОНИР РАҲИМ

Алҳамду лиллоҳи имтозал-инсона ало соирил-махлуқоти бишарафин-нутқ-вал-лисони ва азҳара мин азубати лисониҳи ва ҳаловати баёниҳи суккариш-шукри ва шаҳдиш-шухуди вал-имтинони¹.

Р у б о и й:

Эй сўз била қилғон офариниш оғоз,
Инсонни арода айлагон маҳрами роз
Чун «кун фаякун»² сафҳасига бўлди тироз
Қилғон они нутқ ила боридин мумтоз.

Субҳоноллоҳ не қудрати комиладурким, инсонни «Хаммарту тийната одама биядайя арбаъина сабоҳан»³ каримаси мазмуни бирла «алламал-асмоа куллаҳа!»⁴ қобилияти берди ва ани «ал-мутакаллим» исми маҳзари қилди, то ул бу мазҳарият шарафидин жамиъи махлуқотқа сарафроз бўлди ва бу ташриф била борисидин имтиёз топти.

Р у б о и й:

Яъники, чу оламини яратти Маъбуд,
Олам элига қудрат ила берди вужуд.
Инсон эди максудки, бўлди мавжуд,
Инсондин ҳам ҳабиби эрди максуд.

Мутакаллимеки, араб фусаҳоси балоғат гулбонгин сипехр гулшанидин ошурғонда анинг булбули нутқи «ано афсаҳу»⁵ тараннуми била аларни забонбаст ва даъволари овозасин ерга паст қилди.

Р у б о и й:

Ул вақтки, не олам эди, не одам,
Қилмайдур эди буларни сунъ илги рақам.
Чун ул ўзининг хилқатидин урди дам,
Мантуки эди «кунту набиян» фафҳам»⁶.

Ва саллаллоҳу алайҳи ва олиҳит-таййибина ва асҳобиҳит-тоҳирина ва саллама таслиман касиран, касира⁷.

Такаллум аҳли хирманининг хўшачини ва сўз дурри самини маҳзанининг амини ва назм гулистонининг андалиби нағмасаройи, яъни Алишер ал-мутаҳаллис бин Навоий ғафара зунубаҳу ва сатара айюбаҳу⁸ мундоқ арз қилурким, сўз дурредурким, анинг дарёси кўнгулдур ва кўнгул мазҳаредурким, жомии маонийи жузв ва куллдур. Андоқки, дарёдин гавҳар ғаввос воситаси била жилва намойиш қилур ва анинг қиймати жавҳариға кўра зоҳир бўлур. Кўнгулдин доғи сўз дурри нутқ шарафиға соҳиби ихтисос василаси била гузориш ва оройиш кўргузур ва анинг қиймати фаҳм мартабаси нисбатиға боқа интишор ва иштиҳор топар. Гавҳар қийматиға нечукки, маротиб асру кўпдур, ҳаттоки, бир дирамдин юз тумангача деса бўлур.

Қ и т ь а:

Инжуни олсалар муфаррих учун,
Минг бўлур бир дирамға бир мискол.
Бир бўлур ҳамки, шах қулоққа солур:
Қиймати мулк, ибраси амвол.

Сўз дуррининг тафовути мундин доғи беғоятроқ ва мартабаси мундин ҳам бениҳоятроқдур, андоқки, шарифидин ўлган баданға руҳи пок етар, касифидин ҳаётлик танға захри ҳалок хосияти зухур этар.

Қ и т ь а:

Сўз гавҳаредурки, рутбасининг
Шарҳидадур аҳли нутқ ожиз,
Андинки эрур хасис муҳлик,
Кўргузгучидур Масих мўъжиз.

Ва бу сўзнинг танаввуи тааққулдин нари ва тасаввурдин ташқаридур. Агар муболағасиз ижмол юзидин қалам сурулса ва ихтисор жонибидин рақам урулса, етмиш икки навъ била тақсим топариди худ ҳеч сўз йўқтурки, етмиш икки фирқа каломига далолат қилғай; аммо улча тафсилийдур, улдурким, рубъи маскуннинг етти иқлимидин ҳар иқлимда неча кишвар бор ва ҳар кишварда неча шаҳар ва қасаба ва кент ва ҳар даштда неча хайл-хайл саҳронишин улус ва ҳар тоғнинг қўлларида ва қуллаларида ва ҳар баҳрнинг жазойирида ва савоҳилида не тавойиф бор. Ҳар жамоат алфози ўзгаларидин ва ҳар гуруҳ иборати ёналаридин мутағаййир ва бир неча хусусият била мутамаййиздурки, ўзгаларда йўқтур.

Андоқки, туюр ва баҳойим ва сибобнинг тиллариким, ҳар бирининг ўзгача хурушу тақаллумлари бор ва ғайри муқаррар навою тараннумлари. Аммо чун алфоз ва иборатдин мурад маънидур ва мазкур махлуқотдин мақсуд инсондур ва ул мазҳари маоний ва баён, сўз анинг сўзиндадур ва тақаллум анинг каломиди борур.

Эмди келдук сўз баёниға ва калом достониға: мунча мутанаввиъ шахру қуро, жиболу сахро ва бешау дарё халқиким, битилди ва танаввуё тағайюрини шарҳ этилдик, мажмуида маъни адосида алфоз тилга келур ва ул алфоздин маъни фаҳм бўлур.

Барчасидин араб тили фасоҳат ойини била мумтоз ва балоғат тазъийини била мўъжизатироздурким, ҳеч тақаллум аҳлининг мунда даъвоси йўқтур ва сўзи сидқ ва иши таслим-ўқдурким, маликун алломун жалла ва ало⁹нинг каломи мўъжизнизоми ул тил била нозил ва Расул алайҳис-салавоту ва саллам¹⁰нинг аҳодиси саодатанжоми ул лафз била ворид бўлубдур.

Ва авлиёи кибор ва машойихи олий миқдор қаддаса оллоху таоло асрораҳум¹¹ кўпрак ҳақойиқ ва маорифки сурубтурлар ва маоний зеболарин тақрир либосига киюрубдурлар, ул фархунда иборат ва ул хужаста алфозу ишорат била воқеъ бўлубдур. Аллоҳ, Аллоҳ ул равзаи руҳафзода не назорат ва ул гулшани дилосода не назоҳатдурким, анинг боғбони ва «анзално мин ал-мўъсироти моан сажжожан линухрижа биҳи ҳаббон ва наботан ва жаннатин алфофан»¹² каримаси била тақаллум қилур ва андалиби хушнавоси нубувват баёни била ва рисолат нағмаю алҳони била суруд кўргузур ва мазкур бўлгон туйюридин баъзи лав кушифал-ғитоа мо издадат яқинан¹³ адоси била тараннум ниҳоятига етар ва сойир кушлари ва валоят изҳори ва ҳидоят осоридин навое иршодойин ва садое рашодталкин изҳор этар,

б а й т:

Ки то бўлғай жаҳон боғи бу гулшан мевадор ўлсун,
Ҳаримида бу булбулларға бу гулбонг бор ўлсун.

Мундин сўнгра уч навъ тилдурким, асл ва муътабардур ва ул тиллар иборати гавҳари билан қойилининг адосиға зевар ва ҳар қайсининг фуруи бағоят кўптур. Аммо туркий ва форсий ва ҳиндий асл тилларнинг маншаидурки, Нух пайғамбар салавотуллоҳи алайҳа¹⁴нинг уч ўғлиғаким, Ёфас ва Сом ва Ҳомдур етишур. Ва бу мужмал тафсили будурки, Нух алайҳиссалом тўфон ташвиридин нажот ва анинг маҳлақасидин ҳаёт топти, олам маъмурасида башар жинсидин осор ва инсон навъидин намудор қолмайдур эрди. Ёфасники, таворих аҳли Абут-турк битирлар, Хито мулкига йиборди ва Сомники, Абул-фурс битирлар, Эрон ва Турон мамоликининг васатида волий қилди ва Ҳомники, Абул-хинд дебдурлар, Ҳиндистон билодиға узатти. Ва бу уч пайғамбарзода авлоду атбои мазкур бўлгон мамоликда ёйилдилар ва қалин бўлдилар.

Ва Ёфас ўғлонники, Абут-туркдур, тарих аҳли иттифоқи била дебдурларки, нубувват тожи билан сарафроз ва рисолат мансаби била қардошларидин мумтоз бўлди. Ва уч тилки, туркий ва форсий ва ҳиндий бўлғай, бу уччовнинг авлод ва атбои аросида шоъе бўлди. Чун **Ҳом Нух алайҳиссаломға беадаблиқ қилгон жиҳатдин анинг муборак тилига Ҳом борасида қарғиш ўтуб эрди, бу сабабдин анинг ранги баёзи саводға мубаддал бўлуб**, тили шикасталиқ зоҳир қилиб, фасохату балоғат ҳулясидин орий қолди ва авлоду атбоъики, Ҳинд кишвари аҳли бўлғайлар, лавнлари мактаб аҳли мушки варақидек шабранг, балки шабгун ва тиллари атфолнинг учи ушалгон қаламидек ўзгача адо била таҳриру тақрир зеваридин ожизу забун қолдилар. Онсиз ҳам бўлмағайким, бирор варақ юзини мураккаб қароси била ўз юзлари сафҳасидек қаро қилмағайлар ва ўз тилларидек шикаста қалам тили била адо этмағайлар. Аммо ул сафҳа рақамин ўзларидин ўзга киши билмас ва ул калоғполарни ул савод аҳлидин ўзга биров ўқумас ва фаҳм қилмас. Чун арабий тил ва мақол била калом ва ҳиндий алфоз била музаҳрафоти нофаржом, бири ғояти шараф ва улувви манзаладин ва бири ниҳояти наҳусат ва дунувви мартабадин орадин чиқтилар. Қолди туркий алфоз била мақсуд адоси ва форсий иборат била калом маъноси.

Андоқ маълум бўлурки, турк сортдин тезфаҳмроқ ва баланд идрокроқ ва хилқати софроқ ва покроқ махлуқ бўлубдур ва сорт туркдин тааққул ва илмда дақиқроқ ва камолу фазл фикратида амийқроқ зуҳур қилибдур ва бу ҳол туркларнинг сидқу сафо ва туз ниятидин ва сортларнинг илму фунун ва ҳикматидин зоҳирдур. Ва лекин тилларида камол ва нуқсон ҳайсиятидин фоҳиш тафовутлардурки, алфоз ва иборат вазъ қилурда турк сортқа фоик келубдур ва ўз алфозида сорт ишорат, иборатиға мазиятлар кўргузуптурки, ўз маҳаллида, иншооллоҳ, мазкур бўлғай.

Яна туркнинг мулоямати табъининг сортдин ортуғлигига далиле мундин возихроқ ва шоҳиде мундин лойиҳроқ бўла олурмуким, бу икки тоифанинг йигити ва қариси, балки улукдин кичик – бориси аросида ихтилот алассавиядур. Ҳар миқдорки, бу бирининг у бири била омизиш ва гуфту-гузори бор, ул бирнинг ҳам бу бир била ҳамонча такаллуму гуфтори бор. Ва сорт аросида аҳли табъ ва дониш зумраи илму зеҳн ва бийниш кўпрақдур. Ва турк элида ажлоф ва сода эл сортдин зиёдадур. Аммо туркнинг улўғдин кичигига дегинча ва навкардин бегига дегинча сорт тилидин баҳраманддурлар, андоқким ўз хўрд аҳволига кўра айта олурлар, балки баъзи фасохат ва балоғат била ҳам такаллум қилурлар. Ҳатто турк шуаросиким, форсий тил била рангин ашъор ва ширин гуфтор зоҳир қилурлар. Аммо сорт улусининг арзолидин ашрофиғача ва омийсидин донишмандиғача ҳеч қайси турк тили била такаллум қила олмаслар ва такаллум қилгоннинг маънисин ҳам билмаслар. Агар юздин, балки мингдин бири бу тилни ўрганиб сўз айтса ҳам, ҳар киши эшитса билур ва анинг сорт эканин фаҳм қилур ва ул мутакаллим ўз тили била ўз расволиғиға ўзи иқроп қилгондекдур. Ватуркнинг асли хилқатда сортдин табъи мулойимроқ эрканига мундин бул-ажаброқ тонуг йўқдурки, ҳеч қайси мунунг муқобаласида дам ура олмаслар ва сорт

биажмаиҳим агар турк иборати адосида ожиздур, муҳик ҳам бор. Невчунки, турк алфозининг возии асру кўп вақтда муболаға ихҳори қилиб, жузвий мафҳумот учун алфоз ваъз қилибдурки, соҳибвукуф киши то зоҳир қилмас, инонса ҳам бўлмас.

Андоқки, қувормоқ ва қуруқшамоқ ва ушармақ ва жийжаймоқ ва ўнгдаймоқ ва чекримақ ва дўмсаймоқ ва умонмоқ ва ўсанмоқ ва игирмақ ва эгармақ ва ўхранмақ ва торикмоқ ва алдамоқ ва арғадамоқ ва ишанмоқ ва игланмоқ ва айланмоқ ва эрикмақ ва игранмақ ва овунмоқ ва қистамоқ ва қийнамоқ ва кўзғалмоқ ва соврулмоқ ва чайқалмоқ ва девдашмоқ ва қийманмоқ ва қизғанмоқ ва никамақ ва сийланмоқ ва танламоқ ва кимирдамоқ ва серпамақ ва сирмамақ ва каноркамақ ва сиғриқмоқ ва сиғинмоқ ва қилимоқ ва ёлинмоқ ва мунгланмоқ ва индамамақ ва тергамақ ва теврамақ ва қинггаймоқ ва шиғалдамоқ ва синграмоқ ва яшқамоқ ва исқармоқ ва кўнгранмоқ ва сухранмоқ ва сийпамоқ ва қораламоқ ва сурканмоқ ва куйманмақ ва ингранмоқ ва тушалмақ ва мунгаймоқ ва танчиқамоқ ва танчиқолмоқ ва кўруксамақ ва бушурғанмоқ ва бухсамоқ ва киркинмақ ва суқадамақ, бусмоқ, бурмақ, турмақ, томшимоқ, қаҳамоқ, сипқормоқ, чичаркамақ, журканмақ, ўртанмақ, сизғурмоқ, гурпаклашмақ, чупрутмоқ, жирғамоқ, бичимоқ, қикзанмоқ, сингурмақ, кундалатмақ, кумурмақ, йигирмақ, кунгурдамақ, кинаркамақ, кезармақ, дуптулмоқ, чидамоқ, тузмақ, қозғанмоқ, қичиғламоқ, чимдиламоқ, гангирамоқ, ядамоқ, қадамоқ, чиқанмоқ, кўндурмақ, сундурмақ, суқлатмоқ.

Бу юз лафздурки, ғариб мақосид адосида таъйин қилибдурларки, ҳеч қайси учун сорт тилида лафз ясамайдурларки, барчаси муҳтожун илайҳдурки, такаллум чоғида киши анга муҳтож бўлур. Кўпи андоқдурки, асло анинг мазмунин тафҳим қилмоқ бўлмас ва баъзиники, англатса бўлгай, ҳар лафз тафҳими учун неча лафзни таркиб қилмағунча бўлмас, ул дағи арабий алфоз мадади била ва турк алфозида бу навъ лафз кўп топилур. Масалан, бу мазкур бўлғон юз лафздин бир нечага машғуллик қилиб собит қилали, то хасм муқобалада илзом бўлсунки, ўзгаларни мунга қиёс қилсун.

Шуаро ақобиридинки, баъзи «май» таърифида муболаға қилибдурлар ва бу мўътаддун биҳ амредурки, май ичмоқ қавоидида сўз кўп суруп, зарофат ниҳоятсиз зоҳир қилурлар. Бири **сипқармоқ** лафзидурки, муболаға мундин ўтмас. Туркча назмда бу матлаъ бордурким,

б а й т:

Соқие, тут бодаким, бир лаҳза ўзумдин борай,
Шарт буқим, ҳар неча тутсанг лабо-лаб сипқарай.

Оё! Бу **сипқарай** лафзи мазмуниға етганда, форсий шеърда не илож қилгайлар? Ва **томшимоқки**, ғояти завқдин бот ичмас лаззат топа-топа, оз-оз ичар. Бу ғариб маъни адосида туркчада бу матлаъ бордурки,

б а й т:

Соқий чу ичиб, манга тутар кўш:
Томший-томший ани қилай нўш.

Ва **бўхсамоқ** лафзи адосида турк бу матлаъни дебдурки,

б а й т:

Ҳажри андуҳида бўхсабмен, била олмон нетай,
Май иложимдур кўпуб, дайри фаноға азм этай.

Форсийгўй турк беклар ва мирзодалар **бўхсамоқни** не форсий тил била тиласаларки, адо қилғайлар, оё не навъ қилғайлар?

Ва шеърнинг бино ва мадори ишққа эврулур ва ошиқликда **йиғламоқдин** куллийрок ва доимийрок амр йўктур ва анда танаввуъ бор: **йиғламсинмоқ** мазмунидаки, турк мундоқ дебдурки,

б а й т:

Зоҳид ишқин десаки, қилғай фош,
Йиғламсинуру кўзига келмас ёш.

Ва **инграмоқ** ва **синграмакким**, дард била яшурун охиста йиғламоқдур ва ораларида тафовут оз топилур, туркчада бу матлаъ борким,

б а й т:

Истасам давр аҳлидин ишқингни пинҳон айламак,
Кечалар гаҳ инграмакдур одатим, гаҳ синграмак.

Форсида бу мазмунки бўлмағай, шоир не чора қилғай?
Ва **сиқтамоқким**, йиғламоқда муболағадур, турк бу навъ адо қилибдурки,

б а й т:

Ул ойки, кула-кула қироғлатти мени,
Йиғлатти мени демайки, сиқтатти мени.

Яна бийик ун билаки, эътидолсиз ошуб била йиғлағайлар, ани **ўкурмак** дерлар ва туркчада ул маънида бу матлаъ борким,

б а й т:

Ишим тоғ узра ҳар ён ашк селобини сурмакдур,
Фироқ ошубидин ҳар дам булут янглиғ ўкурмакдур.

Чун **ўкурмак** муқобаласида форсий тилда лафз йўктур, форсийгўй шоир мунунгдек ғариб мазмун адосидин маҳрумдур. Яна **йиғламоқнинг ўкурмаки** муқобаласида **инчкирмак** дағи бор ва ул инчка ун била йиғламоқдур ва ул турк лафзида бу навъ таркиб била адо топибдурким,

б а й т:

Чарх зулмидаки бўғзумни қириб йиғлармен,
Игирур чарх (киби) инчкириб йиғлармен.

Аммо йиғламоқта **ҳой-ҳой** лафзин адода ўзларин туркийгўйларга шарик қилибдурлар ва бу лафз ҳам аслан туркий услубдур ва фақирнинг бу мақтаи машхурдурким,

б а й т:

Навоий, ул гул учун ҳой-ҳой йиғлама кўп,
Ки ҳай дегунча не гулбун, не ғунча, не гул бор!

Яна турк алфозида **қимсанмоқ** ва **қизғанмоқ** икки ғариб лафздурки, анинг адоси бу байтда борки,

б а й т:

Узорингни очарга қимсанурмен,
Вале эл кўрмагига қизғанурмен.

Форсийгўй шуаро мундоқ хўб мазмун адосидин маҳжурдурлар.

Ошиқ аёғига тикан кирмакка алар «хор» лафзи била таарруз қилибдурлар, аммо **чўкурки**, муълимоқдир, бу лафзлари йўқтур ва бу туркчада мундоқ адо топибдурким,

б а й т:

Чўкурларким, сенинг йўлунгда тевролмиш аёғимга,
Чекиб ул кўй гардин сурма тортармен қароғимга.

Яна ишқ тариқида маҳбуб наззораси муяссар бўлса, ошиқнинг ниёз юзидин **телмурмаги** асру муносиб ишдур ва бу лафз аларда йўқтур ва мунунгдек лафзлари ҳам йўқтур ва бу туркчада мундоқ дейилибдурки,

б а й т:

Тўкадур конимни хар дам кўзларинг боқиб туруб –
Ким неча юзумга боққайсен йироқдин телмуруб.

Яна турк лафзининг маҳбуб жонибидин ясанмоғи муқобаласида сорт лафзида ораста ва оройиш лафзи бор. Аммо **безанмак** муқобаласида нима демайдурлар ва ул **ясанмоғ**нинг муқобаласидур ва ани мундоқ дебдурларким,

б а й т:

Эрур бас чу хусну малоҳат санга,
Ясанмоқ, безанмак не ҳожат санга?

Ва хўбларнинг кўз ва қошлари орасинки, **қабоғ** дерлар. Форсийда бу узвнинг оти йўқтур. Маснавийда бир жамоати хўб таърифида мундоқ дейилибдурким,

б а й т:

Менгизлари гул-гул, мижалари хор,
Қабоғлари кенг-кенг, оғизлари тор.

Яна ишқ атворидаким, ашқ ва йиғламоқ муқобаласида оҳ ва **иссиғ дам** умдадур, турклар дамни **чоқинға**, оҳни **илдиримга** нисбат бериб дебдурларким,

б а й т:

Фироқинг ичра улус ўртамакка, эй моҳим,
Чоқиндуруб дамиму илдирибдуруб оҳим.

Сорт тилида **чоқин** ва **илдиримдек** мутаайин ва мўътабар икки нимага от кўймайдурлар ва араб тили била «барк» ва «соиқат» била адо қилибдурлар.

Ва ҳусн таърифида улуғроқ холғаким, турклар **менг** от кўюптурлар, алар от кўймайдурлар. Турк бу таърифни бу навъ адо қилибдурким,

б а й т:

Анингким, ол энгинда менг яратти,
Бўйи бирла сочини тенг яратти.

Агар бирин-бирин алфоз вазъидаким, алар таксир қилибдурлар, таарруз қилилса, сўз узар. Невчунки, кўп воқеъдур.

Яна шеърда барча таъбъ аҳли қошида равшан ва мажмуъи фусаҳо олдида мубарҳандурки, тажнис ва ийҳом бағоят куллийдур. Ва бу фархунда иборат ва хужаста алфоз ва ишоратда форсийдин кўпрак тажнисомиз лафз ва ийҳомангиз нукта борки, назмга мужиби зебу зийнат ва боиси такаллуфу санъатдур. Масалан: **от** лафзики, бир маъниси аламдур, яна бир маъниси маркабдур ва яна бир маъниси амрдурки, тошни ё ўкни от, деб буюрғайлар. Бу тажнисда мундоқ дейилибдурким,

б а й т:

Чун парию хурдур отинг, бегим,
Суръат ичра дев эрур отинг, бегим,
Ҳар хадангиким, улус андин қочар,
Нотавон жоним сари отинг, бегим.

Ва бу икки байтки, тажниси томдур, ҳам турк шуароси хоссасидурки, сортда йўктур ва муни туюғ дерлар. Ва мунунг таърифин «Мезон ул-авзон»¹⁵ отлиғ арузки битилибдур, анда қилилибдур.

Яна **ит** лафзи ва анда доғи бу навъ уч маъни бор, андоқки,

б а й т:

Эй рақиб, ўзни анга тутсанг ҳам ит,
Бизга раҳм айлаб анинг кўйидин ит.
Гарчи бор дўзахча ишқинг шуъласи,
Бизни ўз илгинг била ул сори ит.

Ва **туш** лафзида ҳам бу навъ уч маъни бор. Ва яна **ён** лафзида ва **ёқ** лафзида ҳам бу холдур ва бу навъ лафзики, анда уч маъни бўлғай, ҳад ва ҳасрдин кўпрак топилур.

Ва хили лафз ҳам топилурки, тўрт маъниси бўлғай, андоқки, **бор** лафзики, бир маъниси мавжудлуғдур ва бир маъниси амрдур – борувға ва бир маъниси юкдур ва бир маъниси самардур.

Ва андоқ лафз ҳам топилурки, беш маъниси бўлғай: **соғин** лафзидекки, бир маъниси ёд қилмоққа амрдур ва бири сутлук кўй отидур ва ишқ масти ва мажнуни ва бемори муқобаласида соғин деса, ҳар бирига итлоқ қилса бўлур.

Яна андоқки, **туз** лафзики неча маъни ирода қилса бўлур. Бири тузки, ўқ ё найзадек нимани дерлар. Яна **туз** – ҳамвор даштни дерлар, яна **туз** – рост кишини дерлар, яна **туз** – созни тузмакка амр қилмоқни, яна **туз** – икки киши аросида мувофақат солмоқни ва яна **туз** – бир мажлис асбобини ҳам деса бўлур.

Ва кўк лафзин ҳам неча маъни била истеъмом килурлар. Бири **кўк** – осмонни дерлар. Яна **кўк** охангдур. Яна **кўк** теграда кўкламакдур. Яна **кўк** қадоғни ҳам дерлар. Яна **кўк** сабза ва ўлангни дағи дерлар.

Бу навъ алфоз ҳамки, уч маъни ва тўрт маъни ва ортуғроқким, ирода килса бўлғай, кўп борки, форсий алфозда андоқ йўктур.

Ва маъруф ва мажхул қофияда «вовий», «ёйий» ҳамки, форсий ашъорда вокеъ бўлур, икки ҳаракатдин ортуқ бўлмас, «вовий» андоқки: **худ** ва **дуд** ва **зўр** ва **нур** ва «ёйий» андоқки: **пир** ва **шер**.

Ва туркий алфозда бу маъруф, мажхул ҳаракат тўрт навъ топилур: ҳам «вовий»си ҳам «ёйий»си; «вовий»си андоқки, **ўтки**, шайъи мухриқдур ва **ўт** мурур маъниси била ва **ут** мукаммирга бурд жиҳатидин амр ва ўтки боридин ирик ҳаракатдур, каллани **ўтга** тутуп, тукин аритур маънидадур. Яна бир мисол: **тўрки**, домдур, яна **тўрки**, андик дакикрокдурки: куш ўлту-рур йиғочдур ва **тўрки**, андин дакикрокдур: уйнинг **тўри**дур ва **тўрки**, барчадин арикдур: тўрлуғни ё эшикни тўрмак уйдур.

Ва «ёйий» мисол уч ҳаракатдан ортуқ топилмас: бийзки сорт «кадуд»дер ва бизки «мо» ва «наҳну» маъниси биладур ва бийзки «дарафш» дерлар. Яна бир мисол: **терки**, термак маъниси биладур. **Терки**, андин дақиқдур, улдурки, сортлар ани «арак» ва «хай» дерлар. **Терки**, боридин арикдур, ўк маъниси биладур. Ва бу навъ алфоз кўп, уч ҳаракат била вазъ қилибдурларки, холо шоеъдур. Ва неча ҳуруфқа иборат вусъати учун, балки қофия сухулати учун бир-бирига ширкат берибдурлар. Ул жумладин бири, «Алиф» била «ҳо» аросида муносабат ва мушоракат берибдурларки, бир лафзни ҳам охири алиф лафз била қофия қилса бўлур. Андоқки, «аро» лафзин «саро» ва «даро» била қофия қилса бўлур, «сара» ва «дара» била ҳам қофия қилса бўлур. Яна бир мисол: андоқки, «ядо» лафзин «садо» била қофия қилса бўлур, «бода» била ҳам қилса бўлур. Ва «вов» била «замма» аросида ҳам ул навъ ширкатдур. Андоқки, «эрур» лафзин «ҳур», «дур» лафзи била қофия қилса бўлур, «ғурур» ва «зарур» лафзи била ҳам жойиздур. Ва «ё» била «касра» аросида дағи бу навъдур, андоқки, «оғир» ва «боғир» алфозин «содир» ва «қодир» алфози била қофия қилса бўлур, «таъхир» ва «тағйир» алфози била ҳам бўлурки, форсий алфозда бу сухулатлар йўктур.

Ва бу алфоз возеълари кўп нимада жузъиётқа таарруз қилиб, ғариб мазмун ва мафхумлар учун алфоз вазъ қилибдурлар, андоқки, баъзи масодирда ўтти.

Яна ғизо ва ҳар таомки, еса бўлур, **егулик** дерлар ва сорт элининг кўпи, балки барчаси емакни ҳам ва ичмакни ҳам «хўрдани» лафзи била адо килурлар.

Ва улуқ қардош ва кичик қардошни иккаласин «бародар» дерлар ва турклар улуғни – «оға» ва кичикни «ини» дерлар. Ва алар улуғ, кичик қиз қардошни ҳам «ҳохар» дерлар: Ва булар улуғни – «эгачи» ва кичикни «сингил» дерлар. Ва булар отанинг оға-инисини «абоға» дерлар. Ва онанинг оға-инисин – «тағойи» ва алар ҳеч қайсиға от тайин қилмайдурлар ва араб тили била «ам» ва «хол» дерлар. Ва кўкалтошни туркча тил била дерлар. Ва атка ва энагани ҳам бу тил била айтурлар.

Бир мутаайин нимақим, «оқ уйдур», анга «хиргоҳ» от қўюптурлар. Аммо анинг ажзосининг кўпини турк тили била айтурлар. Андоқки, **тунглюк** ва **узук** ва **тўрлуғ** ва **босруғ** ва **чиғ** ва **қанот** ва **қўзанақ** ва **увуғ** ва **боғиш** ва **бўсаға** ва **эркина** ва ало ҳозал-қиёс.

Ва ов ва қушки, салотин одоб ва русумида ҳар қайси бошқа мутаайин иштурур, иккаласин, «шикор» дерлар. Ва овда умдаки кийикдур, турк анинг эркагин «ҳуна» ва тишисин «қилчоқчи» дер. Яна суйқуннинг ҳам эркагин «буғу» ва тишисин «марал» дер. Сорт оху ва гавазндин ўзга нима демас. Ва бир шўру шайнлиғ овки, тўнғуз овидур, анинг ҳам эркагини «қобон», тишисин «мегажин» ва ушоғин «чўрпа» дерлар. Ва сорт барчасин «хук» ва «гуроз» лафзи била айтур.

Ва келдук қушқаки, анда муқаррар ва машхур илбосун ўрдакдур. Ва сорт ул илбосунни худ билмас. Дағи турк ўрдакнинг эркагин «сўна» ва тишисин «бўрчин» дер. Ва сорт мунга ҳам от қўймайдур. Ва нар ва мода иккаласин «мурғоби» дер. Ва ўрдакнинг анвои билур

кушчилар қошида, масалан, **жўрка** ва **эрка**, **суксур** ва **олмабош** ва **чоқирқанот** ва **темирқанот** ва **алдалдаға** ва **алапука** ва **боғчол** ва бу йўсунлук дерларки, етмиш навъ бўлурким, сорт борисин мурғоби-ўқ дер. Ва агар бир-биридин мутамайяз қилса, туркча от била-ўқ айтур.

Яна ёзи кушларидин **тўгдак**, **туғдори**, **чоғрик**, **қулатурға**, **япалак**, **қуладу**, **лаклак**, **чойлоқ**, **қорақуш**, **телбақуш**, **жикжиғдек** кушларнинг отлари йўктур, кўпин туркча айтурлар.

Ва **тоғ** ва **тузда жилға**, **сўкмоғ**, **дўш**, **арғадол**, **киршима**, **бўртоғ** ва **секритма**, **сирт**, **учма**, **ишма**, **илот**, **киралонг**, **тўқай**, **кўл**, **кўлак**, **сонг**, **соянг**, **чоқил**, **сой**, **шуртонгдек** нималарнинг кўпига от тайин қилмайдурлар.

Ва жонворларнинг унидин бир от кишнамаганига шийҳа от кўюбдурлар, тева **бўзламоғиға** ва **ўй мунграмагиға** ва эшак **ханграмағиға** ва ит **тигишмағи** ва **улумағиға** лафз йўктур.

Яна от анвоидаки, **тубучоқ** ва **арғумоқ** ва **яка** ва **ёбу** ва **тоту** йўсунлук – борини туркча-ўқ айтурлар.

Ва отнинг ёшин дағи кўпракин туркча айтурлар. Бир кулунни «курра» дерлар. Ўзга: **той** ва **ғўнан** ва **дўнан** ва **тулан** ва **чирға** ва **ланға** дегунча фасихроқлари туркча дерлар ва кўпраги муни ҳам билмаслар.

Ва отнинг эйарин агарчи «зин» дерлар: аммо кўпрак ажзосин, мисли: **жибилгир** ва **хано** ва **тўкум** ва **жазлиғ** ва **ўланг**, **қўм** ва **ўланг** пағ ва **ғанжуға** ва **жилбур** ва **кушкун** ва **қантар** ва **туфак** ва **тўқа** йўсунлук кўпин туркча айтурлар ва қамчини агар «тозёна» дерлар, аммо **булдурғасин** ва **чубчурғасин** туркча айтурлар.

Ва **жиба** ва **жавшан** ва **кўҳа** ва **қанғалдуруқ** ва **корбичи** ва **кечим** ва **оҳа** йўсунлук уруш асбобин ҳам турк тили била айтурлар.

Ва маъхудий албисадин мисли: **дастор** ва **қалпоқ** ва **наврўзий** ва **тўппи** ва **ширдоғ** ва **дакла** ва **ялак** ва **ёғлиғ** ва **терлик** ва **қур** йўсунлуғ нималарни борисин турк тили била айтурлар.

Егуликлардин агарчи кўй мучаларидин баъзиға от кўюптурлар, аммо **орқани** ва **ошуғлуғ** иликни ва ён **сўнгакни** ва **қобурғани** ва **иликни** ва **ўрта илик** ва **бўғузлағуни** туркча айтурлар. Ва яна баъзи емаклардин қаймоғ ва қатлама ва буламоғ ва қурут ва улоба ва манту ва қуймоғ ва уркамочни ҳам туркча айтурлар. Ва қимизни ва сузмани ва бохсумни ва бўзани дағи туркча айтурлар. Яна тутмоч ва умоч ва кумоч ва толғонни ҳам туркча айтурлар. Ва бу навъ жузъиётқа машғуллуқ қилса бағоят кўп топилур.

Аммо куллийрак калимотни адо қилали: араб тилининг сарфий истилоҳининг абвобида бир бобдурки, анга – муфоала боби от кўюптурларки, лафз бир мазкур бўлур, аммо икки киши феълиға муштамилдурки, бир навъ воқеъ бўлғай. Андоқки, «муораза» ва «муқобала» ва «мушоара» ва «муколама» ва куллий бобдур ва мунда азим фавоид ҳосил. Ва форсийгўйлар мунча фасохат ва балоғат даъвоси била бу фойдадин маҳрум. Аммо турк булағоси бу фойдаға таарруз қилибдурлар. Ва масдарға бир «шин» ҳарфи илҳоқ қилмоқ била ул максудни топибдурлар. Андоқки, «чопишмоқ» ва «топишмоқ» ва «қучушмоқ» ва «ўпушмақ» ва бу шоъе лафздур. Ва бу лафз возии азизларға жойи таслим ва таҳсиндурки, бағоят хўб қилибдурлар. Ва бу фасохат била сорт фусаҳосидин тамом сижилибдурлар.

Яна арабий сарф истилоҳда икки мафъуллуқ феъллар борки, анинг адоси дағи мўътабар ва куллийдур. Андин дағи сортлар орий қолибдурлар. Ва атроқ анга ҳам хўброқ важҳ била мутобаат қилибдурлар. Арабий андоқки, «Аътайту Зайдан дирҳаман»¹⁶, бу таркибда уч лафз мазкур бўлур. Аларлафзға бир ҳарф орттурғон била мунга ўхшаш бир замирни орттирубдурлар, бағоят мухтасар ва муфид тушубдур. Андоқки, **югурт** ва **қилдурт** ва **яшурт** ва **чикарт**.

Яна бир адолари борки, баъзи алфознинг сўнгғида «ч», ёки «чи» лафзидур, ортурурлар, ё мансабнинг ё хунарнинг ё пешанинг изҳори учун; бу форсийда йўктур, балки алар ҳам туркча айтурлар.